

Новак НЕДИЋ*
Краљево

ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ КАРАНОВЦА/КРАЉЕВА У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ ДО 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је посебно дата анализа развоја Карановца/Краљева у обновљеној Србији од Српске револуције до почетка Првог светског рата у погледу урбанизма, саобраћаја, пољопривреде, индустрије, електрификације, технологије хране и пића, комуникација и другог. Такође је дата анализа институција образовања у овој вароши у циљу остварења њеног техничког, привредног и културног развоја од основног до средњег образовања, као и значај ових институција за национални развој. Није заборављен ни значај школовања Карановчана/Краљевчана у Београду и значајним местима у Европи, тј. Аустрији, Угарској, Немачкој, Чешкој, Француској, Швајцарској итд. Посебно је истакнут фундаментални значај појединих привредно-производних фамилија и њихових породичних задруга, њихових старешина и њихових школованих чланова у земљи и иностранству за развој Карановца/Краљева и Србије, као и значај школованих страних појединаца на раду у овој вароши и њихов трансфер модерне технике и технологије.

Кључне речи: Карановац, Старо Краљево, образовање, школе, занати, индустрија, знамените привредно-производне фамилије и личности.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Средњовековну хришћанско-православну Српску деспотовину су 1459. године окупирале Османлије Турци, народ муслиманске вере, и она је постала крајњи северозападни део Османског царства. Ово царство је практично окупирало цео Балкан, а самим тим и простор на коме су живели Срби (Србија,

* novak.3n@gmail.com

Црна Гора, Босна, Херцеговина и др.). Северно изнад овог дела Царства постојао је хришћански народ католичке вероисповести, тј. Аустријско царство (касније Аустроугарска). Између ова два царства је постојала стална борба око међусобне границе која се повремено мењала. У тим борбама Срби православци су суштински били на страни хришћанског севера, с тим што су снажно желели своју слободу, све до повраћаја своје средњовековне државне независности. Нажалост, Османлије су биле војнички јаче и „држале“ су овај простор неколико векова. Након неуспелог аустријско-турског рата на штету Аустријанаца, крајем 17. века дешава се Велика сеоба Срба преко северне границе. У њој се одселио велики број Срба из Османске царевине, као и из долине Ибра и Западне Мораве. Почетком 18. века територија данашњег града Краљева била је подељена између ова два царства реком Западна Морава (1718–1739), али се после две деценије граница померила на север и цело подручје Карановца је поново остало унутар Османског царства. Север је већ био прошао неколико културних епоха (ренесанса, хуманизам, просветитељство). Знатно испражњен јужни српски простор Турци попуњавају Арнаутима и појачано притискају српски народ на путу промене њихове православне вере у муслиманску, односно дешава се процес исламизације, до потурчивања.¹ Срби су се нашли у веома тешкој ситуацији поводом питања очувања сопственог идентитета, на југу и северу, у односу на међусобну границу два царства. Границу су чували Срби (Војна крајина). Такав је био цео осамнаести век. На образовно и технички развијеном северу Србима је требало скоро сто година да добију Велику гимназију у Сремским Карловцима (1791), више од два века после отварања прве гимназије у Европи у Стразбуру (1537).² Испод те границе није постајала ни формална основна школа за Србе.³ Преко 90% становништва је било неписмено и бавило се примитивном пољопривредом, тј. сточарством.⁴ Заостали феудализам им је био друштвени систем. Срби су се дигли на устанак и тако је почела Српска револуција 1804. године (Први српски устанак, Хаџи-Проданова буна и Други српски устанак), у ближеом окружењу Карановца.

Карановац као веома мало урбано насеље на ушћу Ибра у Западну Мораву двадесет година пре почетка Српске револуције (1784) описао је аустријски официр Јосип Митесера. Записао је да је Карановац касаба која има 89 турских и 11 хришћанских кућа, два хана, три кафане, две пекаре и једну велику џамију. Иако је много страдао у турско-аустријском рату 1788–1791, Карановац је после тога обновљен и у време напада српских устаника 1805. године представљао је

¹ Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 659; Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке 2*, Ужице 2014, 344.

² *Гимназија у Краљеву 1909–1999*, ур. Велизар Недовић и Милорад Сенић, Краљево 2000, 572.

³ Славољуб Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*, Жича 2004, 572.

⁴ *Путеви српског инжењерства током XIX века*, ур. академик Петар Миљанић, Београд 1994, 184.

лепу турску варош с многим шедрванима, баштама и воћњацима.⁵ Како се Карановац/Краљево технички развијао од свог првог ослобођења, после Боја на Карановацу 1805. године па до почетка Првог светског рата 1914. године, предмет је овог рада, а у складу с обележавањем 140. година од проглашења Краљевине Србије и имена града Краљева. Тема рада има врло широк и мултидисциплинаран научни и стручни карактер. Она је обрађивана с неких аспеката и за одређено доба у зависности од институције и професије аутора. Прву ширу архивску грађу за историју Краљева и околине објавио је др Бранко Перуничкић.⁶ Исте године, у складу с програмом *Библиотека: Монографије места Југославије*, група аутора на челу с академиком Петром Влаховићем издала је монографију *Краљево и околина*.⁷ У скорашње време издате су две књиге које сликовито и садржајно дају даљну историју и сећање на Краљево, а издале су их јавне установе Краљева, скоро у исто време.⁸ Карановац–Краљево у српској штампи за период 1835–1867. и 1868–1903. обрадио је Славољуб Маржик, а издао Народни музеј Краљево.⁹ Постоји више специјализованих публикација–монографија које се углавном односе на школе и издавачи су саме школе, неке од њих су: Пољопривредна школа,¹⁰ Гимназија,¹¹ Основна школа у Жичи¹² и Основна школа IV краљевачки батаљон.¹³ Постоје и две публикације–монографије које се односе на технички почетак и технички напредак у Краљеву, и то у две техничке области: електрификација Краљева¹⁴ и долазак железнице у Краљево.¹⁵ Новинарска прича старог Краљева је презентована у монографији *Старо Краљево* Д. Обрадовића.¹⁶

Намера аутора овог рада јесте да обухвати технички развој Карановца/Краљева у целини за разматрани период – упркос сложености и мултидисциплинарности проблема – из разних разлога и аспеката. Посебна пажња је

⁵ Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 495.

⁶ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*.

⁷ *Краљево и околина*, Београд 1966, 568.

⁸ Гордана Гаврић, *Краљево један српски топос*, Краљево 2017, 289; Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, 525.

⁹ Славољуб Маржик, *Карановац у српској штампи 1835–1867*, Краљево 2018, 241; исти, *Карановац у српској штампи 1868–1903*, Краљево 2015, 561.

¹⁰ Милорад Јовановић и Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеву 1882–1982*, Краљево 1983, 576.

¹¹ *Гимназија у Краљеву 1909–1999*.

¹² Славољуб Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*, Жича 2004, 572.

¹³ Славољуб Васојевић и Драгољуб Даниловић, *Основна школа IV Краљевачки батаљон*, Краљево 2019, 368.

¹⁴ Бранко Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електрсрбије“ Краљево*, Краљево 1994, 480.

¹⁵ Милан Матијевић, *Век железнице у Краљеву 1910–2010*, Краљево 2019, 312.

¹⁶ Драгољуб Обрадовић, *Старо Краљево*, Краљево 2007, 225.

дата значајним догађајима, институцијама, фамилијама и појединцима заслужним за технички напредак у Карановцу/ Краљеву у обновљеној Србији до 1914. године, који су били веома значајни и с националног, а неки од њих и са међународног аспекта. Скоро све гране технике- технологије тог доба нашле су место примене у овој вароши у разматраном периоду, али посебно су биле значајне за развој вароши: урбанизам, саобраћај, пољопривреда, шумарство, грађевинарство, енергетика, машинство и технологије хране и пића. Историја инжењерства Србије 19. века посебно је обрађена кроз научне скупове САНУ „Путеви српског инжењерства током XIX века“¹⁷ и Универзитета у Крагујевцу „Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854“.¹⁸ Имајући у виду значај доприноса Карановца/Краљева развоју технике (инжењерства, технологије, науке) у обновљеној Србији, жеља је аутора да и на овај начин допринесе националном програму културе сећања на српску технику и науку из деветнаестог века кроз анализу техничког развоја у овој значајној локалној средини Србије. Резултати проистичу из дугогодишњег рада и руковођења на Факултету за машинство и грађевинарство у Краљеву, Удружењу инжењера и техничара Краљево и Савезу Србије за системе, аутоматско управљање и мерење.¹⁹

Ради лакшег сагледавања и разумевања проблематике овог рада, за распон од 110 година, период је подељен на три хронолошка дела: период Српске револуције и полузависне аутономије Србије у оквиру Османског царства (1804–1830), период аутономије Србије у оквиру Османског царства (1830–1878) и период независне државе Србије до 1914. године. Због ширине и сложености проблематике у раду ће се дати само значајни аспекти. Они се, првенствено, односе на стварање техничког кадра (образовање у земљи и иностранству, долазак из других средина и сл.), трансфер и почетак нових технологија, значајне догађаје и почетке, институције, фамилије и појединце.

КАРАНОВАЦ НА ПОЧЕТКУ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ (1804–1830)

Српски устаници на челу с Карађорђем, после ослобођења дела Београдског пашалука северно од Западне Мораве 1804. године, с крајним циљем да ослободе и уједине српске земље (Србију с Црном Гором, Херцеговином, Босном и Старом Србијом (Санџак, Косово, Метохија, северозападна Македонија)), кренули су на југ да ослободе Карановац, у коме је било доста избеглих Турака и једно од највећих турских утврђења (шанац и др.). После Боја на Карановцу и договора с Турцима 1805. године, Турци напуштају Карановац

¹⁷ *Путеви српског инжењерства током XIX века.*

¹⁸ *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854*, ур. Тодор Подгорац, Крагујевац 1996, 622.

¹⁹ *Машински факултет Краљево као фактор регионалног, привредног и технолошког развоја Србије*, ур. Новак Недић и Љубомир Лукић, Краљево 2010, 86.

према Новом Пазару и другим местима јужније од Карановца. Карановац постаје војно средиште и утврђење „јужног фронта“ (за 600 устаника) и база снабдевања за укупан број устаника, преко 10.000 људи. Војска устаника, на челу с капетаном Радичем Петровићем, потпуно је спалила све објекте у овој варошици. На „јужном фронту“ се настављају борбе, којима касније управља карановачки војвода Антоније Ристић Пљакић (1809–1813). После ових догађаја, ствара се нова варошица уз Ибар, данас позната као Стара чаршија. Међутим, после пропасти Првог српског устанка 1813. године, у знак одмазде, Турци повратници потпуно спаљују ову чаршију. На почетку Другог српског устанка 1815. године, поново по договору, Турци напуштају Карановац. Почиње да се ствара нова чаршија, мало удаљена од Ибра, према Западној Морави, која постаје средиште формирања модерног Карановца, препознатљива и данас. У овом периоду, на простору који су, привремено, освојили Карађорђеви устаници настаје двовлашће. С једне стране Порта, а с друге стране Милош Обреновић, помилован од Турака, постаје оборкнез Крагујевачке, Рудничке и Пожешке нахије, где је припадао и Карановац. Закључно с 1830. годином он успева да се избори за аутономију Србије у границама коју су освојили Карађорђеви устаници и постаје Кнез те Србије. Касније, 1833. године добија право преношења наследства те титуле.

Први нахијски кнез Пожешке нахије, са седиштем у Карановцу, био је поп Никола Костић, родом из Мрсаћа. Умро је 1819. године. Те године, кнез Милош поставља свог шурака Василија Поповића за нахијског кнеза и премешта седиште нахије у Чачак. У то време варош Карановац припада самаилском срезу. Од 1826. до 1830. године Карановац припада кнежини моравској. Касније, 1824. године, кнез Милош за карановачког кнеза поставља Петра Лазаревића Џукића.

Први јавни објекат који је направљен од тврдог материјала јесте карановачка православна Црква Св. Тројице. Главни мајстор и организатор изградње ове цркве био је у то доба добро познати Јања Михајловић. Црква је завршена 14. августа 1824. године. Задужбинар цркве био је сам кнез Милош. Она је била симбол ослобођеног православног Карановца и симбол градње од тврдог материјала. Други јавни објекат је био Господар-Васин конак, тј. конак пожешког кнеза Василија Поповића. Градња је започета 8. маја 1830. године, а завршена 1831. године. Конак постаје база будућег културног и духовног живота Карановца. У овом периоду полузависне аутономије, других јавних објеката није било. Према С. Васојевић и Д. Даниловић,²⁰ у Карановцу је у близини цркве постојала основна школа с једним учитељем и тридесет ђака, али највероватније у приватној кући. Постојала је школа и у Врдилима, али нису имали учитеља. Међутим, познато је да је описмењавање Срба постојало по манастирима, црквама и кућама и пре Српске револуције. Лаичких школа није било. Било је писмених Срба због потребе цркве, трговине, администрације, војске и сл., који су се описмењавали на један од наведених начина, па чак и сами. Карановац је

²⁰ С. Васојевић и Д. Даниловић, *Основна школа IV Краљевачки батаљон*.

имао посебну повољност у погледу образовања због близине манастира Жича. Према С. Васојевић, манастирска основна школа помиње се још 1775. године у Жичи.²¹ Иза зидина манастира, према попису из 1844. године, Крушевица је имала нову школску зграду, у непосредној близини манастира. Милан Ђ. Милићевић у *Поменику* из 1888. године помиње да је поп Никола Костић из Мрсаћа (први пожешки кнез) школу похађао крајем 19. века код неког учитеља Тодора Рапе у Карановцу.

У овом периоду било је још неких важних развојних елемената. После 1808. године отворена је царинарница (ђумрук) и 1811. године поштанска станица (мензулана). Међутим, највећа промена се дешава с новим становништвом-досељеницима у Карановцу. Наиме, после неуспеха Карађорђа у ослобађању сјеничко-пештерске висоравни, Старог Влаха и др., скоро све српско становништво из ових крајева повлачи се с Карађорђем према Шумадији.²² Милош подржава досељавање српског становништва дајући им земљу у посед, и тако убрзано расте број становника. Тако је 1820. године у Карановцу било 60 домова, а 1829. године 148 домова, тј. за једну деценију око два и по пута више. Карановац је већ крајем овог периода имао близу 1.000 становника. У напуштене наведене крајеве долази ново становништво – избеглице, углавном из северне Црне Горе, Старог Влаха, Херцеговине, Косова и др., и чекају да и они уђу у Кнежевину Србију. Отуда се дешава наредни талас досељавања у Кнежевину Србију. Преци аутора овог рада су тако дошли из северног дела Црне Горе (Берана) око 1825. године на сјеничку висораван, а онда је један огранак дошао у околину Чачка (Трбушани).²³ У Карановац су тада дошле фамилије које ће касније бити окосница развоја, као што су Стикићи–Новаковићи (из Старог Влаха – Бреснице, Буњаци, са Косова) и др.²⁴ Турци су углавном напустили Карановац тек око 1836. године, варош је била управно и војно средиште, више пута је увећаван број становника, започет је потпуно нови развој Карановца, који постаје важан трговински и поштански центар, на карановачком пољу и грдичком имању повећавала се сточарска и ратарска делатност, растао је образовни и духовни живот, а доселиле су се и породице које ће касније бити носиоци управног и привредног развоја ове вароши и Кнежевине. У овом периоду се дешава самосталнији рад цркве и право на лаичко образовање.

²¹ С. Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*.

²² Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке 2*.

²³ Новак Недић, „Недићи из Сјенице (1826–2017)“, *Савиндан* 28 (Пријепоље 2018) 44–45.

²⁴ Новак Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“, *Савиндан* 32 (Пријепоље 2022) 15–17; Живко П. Буњак, *Породични албум*, Београд 2017, 367

КАРАНОВАЦ И ЊЕГОВ ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ У АУТОНОМНОЈ СРБИЈИ (1830–1878)

Хатишерифом из 1830. године и Хатишерифом из 1833. године Срби су добили аутономију, с наследним управним правом Милоша, у оквиру Османског царства. Србија је подељена на нахије. Средиште Пожешке нахије остало је у Чачку, а тој нахији је припадао и Карановац. Године 1831. уместо кнежине моравске основана је капетанија подибарска са средиштем у Карановцу. Милош је за капетана поставио Петра Лазаревића Цукића. Капетанија је укинута 1835. године. После прелазне трансформације, године 1839. основана је општина карановачка, срез карановачки и округ чачански. Први председник карановачке општине био је Стефан Новаковић из Карановца. Средиште округа чачанског се 1850. године сели у Карановац (због тога округ називају и жички) и остаје до поновног доласка Милоша на власт 1858. године, када се средиште враћа у Чачак. Последња управна структура округа остаје до формирања Краљевине 1882. године.

Формирањем аутономне српске власти, Срби су примили велику одговорност у државном и народском смислу, али и добили шансу за остварење својих вековних жеља. Прво је требало решавати управне, урбанистичко-комуналне и културно-духовне проблеме. Кнез Пожешке нахије Василије Васа Поповић завршио је градњу конака за своје потребе 1831. године. Изненадна смрт пожешког кнеза 1832. године доводи до тога да седиште Пожешке нахије се сели у Чачак, а конак касније (1856) постаје Владичин двор епископа Јоаникија Јање Нешковића, након пресељења средишта ужичке епископије из Ужица у Карановац 1854. године (где је и данас). Двор постаје најјаче културно упориште Карановца. Урбани развој Карановца почиње 1832. године, на подстрек кнеза Милоша Великога, а уз помоћ планера Лаза Зубана. Он за Пожегу и Карановац дефинише основни концепт центра вароши на бази „тепсије“ и право пресечених улица (исток–запад и север–југ), као што је и данас остало. Реализацију овог концепта започео је подибарски кнез Петар Лазаревић Цукић (1831–1836) после одласка Турака и продаје плацева. Варош је имала три главна сокака, чаршију, тј. главни трг и шанац. Настављена је турска традиција градње кућа с приземним спратом, прављених од ћерпича и бондрука. Класичног моста преко Ибра и Западне Мораве није било. Коришћене су скеле и понтонски мост. За осветљење на улици носили су се фењери. Пuteви између граничних насеља били су коњски – шумски (Крагујевац, Чачак, Рашка, Горњи Милановац, Трстеник). Пресељењем средишта округа из Чачка у Карановац 1850. године, почиње градња зграде Начелства. Она је усељена 1853. године. Међутим, поновним доласком Милоша на власт 1858. године, седиште се враћа у Чачак и та зграда мења функцију.

Средином 19. века Карановац бива варош трговаца, занатлија и земљопоседника. У самој вароши је било око 250 кућа и преко 1.200 становника,

а у срезу Карановац близу 3.000 кућа и око 15.000 становника. Милош је својом уредбом о слободном уласку у Кнежевину радо примао избеглице. Такође, због економске перспективе становништво из Горњег и Доњег Ибра сели се у карановачку варош. Пример за то су Алексићи, Кнежевићи, Радовановићи и други, који ће бити носиоци привредног развоја вароши. У то доба у Грдицу долазе и Веснићи.²⁵ У Вароши је било око 30 кафана и око 100 дућана. У једном спису из 1863. године пише да је у вароши постојало око тридесет заната, међу којима су били најбројнији: механције (35), терзије (19), абаџије (15), мутавџије (9), дунђери (8), бојаџије (7), чаругџије, бербери и ковачи (по 6) и других неколико. Укупно је било преко 150 занатлија. Пресељењем ђумрука (царине) из Љубовије у Рашку 1846. године, трговина Карановца се појачава уз Османско царство (Нови Пазар, Цариград и др.). Међутим, развија се и обострана трговина са севером (преко Саве и Дунава), тј. с Аустријским царством, односно са Аустроугарском монархијом. Путујући по Кнежевини и преко Саве и Дунава, имућни трговци, занатлије и земљопоседници из Карановца схватају да без образовања и рада нема напретка, тј. да Карановац треба да има средњу школу (полугимназију, реалку или пољопривредну школу). У том периоду гимназије су у Србији постојале на више места: Београд (1830), Крагујевац (1833), Чачак (1837), Ужице (1839), касније и Крушевац (1865) (у окружењу Карановца). У Крагујевцу је постојао и Лицеј (1838–1842). У име Општине, надлежним властима педесетих година упућена је молба за оснивање полугимназије у Карановцу. Ту молбу потписало је 19 општинара, од којих је 11 својеручно, што јасно указује о писмености тог доба. Молбу је подржао и епископ жички Јоаникије. Молба није услышана. Почетком шездесетих постојала је у Карановцу једна приватна полугимназија, с два професора, којој надлежне власти нису хтеле да потврде право на рад. Шездесетих година у карановачком срезу је било пет основних школа (Карановац, Жича, Врба, Врдила и Грачац). Карановчани су 1862. године упутили молбу да им се одобри да подигну школу о свом трошку, а коначан одговор добили су 1864. године, кад им је др Коста Цукић, тадашњи министар просветних и црквених послова, одобрио да граде нову школску зграду. Пројекат је урадило Министарство грађевина. Школа је коначно завршена 1873. године и у њу је усељена основна школа. Била је то, по свом изгледу и величанствености, друга просветна установа у Србији, после Капетан-Мишиног здања у Београду (зграда Велике школе из 1863. године). Такође је био добро употпуњен простор око цркве, с три прелепа објекта: Васин конак, Начелство и Школа. Данас је то Трг Светог Саве.

Почетком друге владе кнеза Михаила 1858. године, Карановац постаје средиште јужноморавске команде. Пре тога, 1855. године, на Грдици (Карановац) изграђено је складиште барута, за барут из Страгара. И данас се овај део Грдице зове Барутана.

²⁵ Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 613.

У периоду Кнежевине, Карановац је био међу десетак престижних вароши Србије. Његов управни статус се мењао како су се смењивале ривалске династије Карађорђевића и Обреновића. Управни ривал у оквиру Нахије био му је Чачак. Међутим, војно-стратешко средиште је од почетка било у Карановцу. Центар епископије, од преласка из Ужица 1854. године, стално бива у Карановцу. Развој средњег образовања у Карановцу ишао је спорије неколико деценија него у околним варошима (Крагујевац, Чачак, Ужице и Крушевац). Главна одлика Карановца у овом периоду било је то што је Карановац био трговачка и занатска варош, уз велика пољопривредна имања (пре свега сточарска) на рубовима вароши. Развојем ових привредних грана у Карановцу настају велике породичне задруге за специјализоване (трговачке или занатске или велепоседничке) послове или комбиноване послове (обично трговачко-велепоседничке). Такве фамилије створиће појединце који ће се школовати преко Саве и Дунава (Аустрија, Немачка, Угарска, Француска и др.), уз обавезно враћање у домовину. Ови појединци су били носиоци управног, образовног и привредног развоја Карановца и Кнежевине. Такав прилаз напретку стварао је жељу тих људи да се у Карановцу отварају средње примењене школе и да се спроводи трансфер и развој нових технологија, које ће омогућити стварање богатијег друштва. Први пример оваквог кадра из Карановца био је Константин Коста Лазаревић Цукић (1826–1879). Отац му је био први кнез/капетан вароши Карановац и капетаније Подибар Петар Лазаревић Цукић. Коста је рођен 1826. године у Карановцу. Основну школу завршио је у Карановцу и Крушевцу. Он је припадао првој српској државној генерацији ђака послатих 1838/39. године на школовање у иностранство, после завршене гимназије у Србији. Он се из Немачке вратио у Србију 1848. године, као доктор филозофских наука с Универзитета у Хајделбергу, после економских студија у Бечу, и постао је професор на Лицеју у Београду, а касније и ректор. Потом, као министар просвете и црквених послова формира Велику школу (1863), подржава градњу нове зграде за школу у Карановцу (1864) и формира као претечу Српске академије наука Српско учено друштво (1864), чији је редовни члан. Био је зачетник новог економског система Србије и први доктор наука (1848) из Краљева.

Овај период завршава се након Берлинског конгреса 1878. године, после два српско-турска рата на Јавору, у периоду 1876–1878. године, када су Србија и Црна Гора добиле независност. За Карановац долази ново успешно доба.

КАРАНОВАЦ/КРАЉЕВО И ЊЕГОВ ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ У НЕЗАВИСНОЈ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ДО 1914. ГОДИНЕ

Године 1878. Србија се ослобађа Османске империје и постаје независна држава Србија, с проширењем својих граница из 1833. године, са окупацима: Топличким, Нишким, Пиротским и Врањским. Том одлуком Конгреса српски

народ, који је остао мимо ових граница, бива незадовољан (Српска Војводина, Стара Србија, Босна, Далмација, Крајина и др.). Врло брзо Србија постаје Краљевина Србија, 1882. године, и кнез Милан Обреновић постаје краљ Србије, с миропомазањем у манастиру Жича. Овај догађај је имао велики значај за српски народ и Србију, а посебно за Карановац. У име око 3.000 радосних Срба, бивши председник Карановца Јован Новаковић, синовац првог председника општине Карановац Стефана Новаковића, домаћин, трговац и велепоседник, изражава добродошлицу краљу Милану и моли га да се прихвати кумства за варош Карановац, тј. за његово преименовање у Краљево. Краљ Милан молбу прихвата са задовољством и она бива врло брзо спроведена. Затим се срез карановачки преименовао у срез краљевски.

Са 1882. годином, Краљево почиње да остварује своје дугогодишње неостварене жеље о развоју средњег образовања. Дана 29. јуна 1882. године установљава се у вароши Краљеву Школа за ратарство, а 1. јула 1882. године за управника те школе поставља се др Ђорђе Радић, професор Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу. Оснивање Школе за ратарство у Краљеву био је велики догађај за Србију оног времена. Школа је била смештена у велелепној згради, изграђеној 1873. године. Задатак школе је био да теоријски и практично обучава ученике свих пољопривредних струка, а нарочито из области сточарства и млекарства, да ваншколску омладину и одрасле пољопривреднике припреми за савремену пољопривреду кроз течаје, предавања, изучавање стручних књига, пропагирање употребе справа и машина, увођење нових сорти биљака и нове расе стоке, давање бесплатних савета и упутстава за бољи начин рада итд. Научним огледима и пољопривредним истраживањима школа ради на општем унапређењу пољопривреде. Статус школе је био нижа средња школа у трајању од три године. Тај статус ће остати за све школе у пољопривреди у Србији до после Првог светског рата. Отуда ће се у Краљеву (касније и у Неготину – Букову и Шапцу) дуго школовати највиши кадрови у пољопривреди (до 1920. године) за потребе напредне пољопривреде, Министарства за народну привреду, пољопривредну науку и универзитет. Краљево је с овом школом, њеним наставницима и огледним добрима, баштама био варош за понос и место које многе домаће и стране делегације највишег ранга не би требало да заобиђу. Академик др Ђорђе Радић (1839–1922), први доктор пољопривреде у Србији, родоначелник савремене пољопривреде у Србији, половину свог животног века провео је у Краљеву и сахрањен је у Краљеву 1922. године.²⁶ С њим су „раме уз раме“ били професори (директори, председници СДПП и др.) Павле Тодоровић (1853–1927), министар Љубомир Новаковић (1854–1922), Благоје Тодоровић

²⁶ Новак Недић, „Ђорђе Радић – живот, рад и просветитељство“, у: *Ђорђе Радић родоначелник савремене пољопривреде у Србији*, ур. Драган Шкорић и Часлав Лачњевац, Београд 2021, 11–34; Драган Драшковић, *Др Ђорђе Радић 1839–1922, пољопривредни просветитељ и научник* : изложбени каталог, Београд 2020, 176.

(1859–1933), а касније Милорад Палеташевић (1885–1936), Академик Добросав Тодоровић (1889–1959), Академик Драгомир Ћосић (1896–1977) и др.²⁷

Укидањем Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу (1872–1883), Србија је остала без средње школе у шумарству. Отварањем Ратарске школе у Краљеву, њеним наставним програмом, шумарство је било заступљено само с једним предметом у трећој години. Било је потребно формирати специјализовану средњу школу за шумарство, тј. за школовање кадрова за чување и одржавање шума. Тако је на основу Закона о шумама из 1891. године, а касније измене и допуне истог закона 1895. године, по члану 25, у Краљеву и Београду отворена Практична шумарска школа за школовање питомаца шумара за чување државних шума, под ширим називом Краљевска српска шумарска школа. Школа је отворена у октобру 1899. године, у згради бившег ресторана „Студеница“ у Улици краља Милана. Наставници и управитељ инж. Александар Мијоковић били су из Ратарске школе и у хонорарном радном односу у овој новој школи. После конкурса и пријема, настава је почела у јануару 1900. године. Програм прве генерације је имао 15 предмета. Настава се изводила за три генерације 1900/01, 1901/02. и 1902/03, и тиме је завршен њен рад. Она ће поново бити покренута у Краљеву тек 1946. године. Школу су помагали Ратарска школа и општина Краљево.²⁸ Важно је указати да су у Министарству народне привреде постојала два шумарска инжењера који су пионири развоја шумарства у Србији до 1900. године. То је Јеврем Новаковић (1845–1908), родом из Бреснице, из бресничке и карановачке значајне фамилије Новаковић, начелник Одељења за шумарство, писац закона за шумарство, упутстава, приручника и др. Као и Коста Ђорђевић (1848–900), рођен у Карановцу, завршио основну школу у Карановцу, начелник Одељења за шумарство, писао је много о шумама и шумарству.²⁹

Династија Обреновића (краљ Милан и краљ Александар) потпуно се окреће према европским државама. Из овог новог државног амбијента и унутрашњег развојног стања Србије проистиче даљи привредни, технички и културни развој Србије и Краљева. Било је потребно ускладити кадровску политику, тј. довођење кадрова из технички развијеног севера (углавном Срба и нешто Чеха и Словака) и политику стварања сопственог кадра школовањем у иностранству, с обавезним враћањем у земљу. У овом периоду већ су се враћали наши кадрови с праксом у иностранству, из градова као што су: Беч, Берлин, Лајпциг, Цирих, Париз, Карлсруе, Дрезден, Праг, Пешта, Нанси, Фрајберг, Таранто, Ахен, Минхен, Крижевци и др., јер још није било високоспецијализованог техничког образовања на нашој Великој школи. Први такав инжењерски кадар у домену пољопривреде–агрономије–виноградарства био је рођени Карановчанин

²⁷ Новак Недић, *Инжењери великани Краљева из XIX века* : изложбени каталог, Краљево 2018.

²⁸ Бранко Симовић, „Век школовања шумара“, *Шуме* (Београд, фебруар 1999).

²⁹ Н. Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“; Н. Недић, *Инжењери великани Краљева из XIX века*.

Љубомир Новаковић (1853–1922). После завршеног основног и гимназијског образовања у Србији и високог образовања у иностранству, враћа се у Карановац 1875. године на велико имање свога оца Јована (бившег председника општине Карановац) и постаје члан „Друштва за пољску привреду“, с идеолошким и инжењерским убеђењем да се највећи напредак у пољопривреди може остварити на темељу производних задруга–асоцијација на великим имањима. Уместо чистог ратарства (кукуруз, овас и сл.), уводи нове гране пољопривреде које су рентабилније. Засадио је велики воћњак, оријентишући се на шљиву. Подигао је у Грдици највећи виноград у околини, од одабраних домаћих сорти грожђа. Уз то, уводио је новине у сточарству, нарочито облагорођене свиње. Где је год могло, уводио је модерне справе и машине. Љубомир је 1881. године направио први „Завод за вино“ у Карановцу (први у Србији) под називом „Винотехничка радња“. На Светској изложби у Бордоу 1882. године добија сребрену медаљу за напредак у производњи вина. Касније бива начелник у Министарству народне привреде, професор-управитељ на Пољопривредној школи у Карановцу и професор-управитељ Винодељске-воћарске школе у Букову, а завршава државни посао као Министар за народну привреду 1901–1903. године. Знатно је допринео производњи квалитетног конкурентског вина у Србији, тј. Букову, Жупи и Краљеву.³⁰ Прве деценије 20. века обележила је фирма „Браћа Новаковић“ (сини Љубомировог брата агронома Божидара: Радојица, инж., Радомир, Ђорђе и Стеван), чије је и данас обележје „Вила Новаковић“ у центру Краљева. Њихов зет инжењер Милорад Недић радио је обнову манастира Жиче с академиком Александром Дероком. Са својим тимом је градио железничку пругу Крагујевац–Краљево.

Србији је тада за напредак пољопривреде била потребна пољопривредна механизација, јер је тежила да смањи увоз пољопривредних справа и машина. Сагласно Закону о помагању индустрије из 1873. године, држава Србија је одлучила да подржи оснивање Фабрике пољопривредних справа и алата у Краљеву у кооперацији с предузимачима Срећком Васићем и Аксентијем Богдановићем. Плац за фабрику је дала сама општина Краљево (на почетку данашње Југ Богданове улице). Уговор је потписан 2. маја 1882. године, после чега је фабрика брзо отворена. Имала је добру сарадњу с војним заводом Тополивница из Крагујевца, због могућности ливења металних делова. Почела је да производи плугове, круњаче, ветрењаче, сушаре за шљиве и др. У свом раду фабрика се суочила с много проблема, као што су: транспорт од Краљева до Крагујевца, тополивница с другим приоритетима у раду, цена и квалитет производа, мале наруџбине, конкурентност страних производа и др. Због свега овога, као и због дуга држави Србији, фабрици је Министарство народне привреде увело стечај 15. августа 1886. године. Затечена опрема предата је Ратарској школи на чување, а Аксентије Богдановић примљен је да ради у тој

³⁰ Н. Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“.

школи. Тако је та фабрика, с непуних пет година „мучења“, неславно завршила. Овим је Краљево изгубило прву фабрику пољопривредних справа и алата у Србији, а Србија програм споја науке и развоја сопствене производње.³¹

Други пример индустријализације у Краљеву јесте „Чебинац“. Указом краља Милана од 18. јула 1887. године, Михаило М. Чебинац, индустријалац, добио је право искључиве производње мермерних производа на подручју чачанског округа у трајању од десет година. Овим су дате разне повластице увоза и извоза, у вези с царином и порезом. Његови производи су: надгробни споменици, мраморни столови, стубови, басамаци, мраморне плоче за умиваонике, ноћне долапе и сл. Много је уложио у развој ове корисне радионице. Већ је 1888. године увезао савремену опрему. За погонску снагу за обраду мермера употребљавала се парна машина, користећи дрва из околине. Ово је био први пример индустријске примене парне машине у Краљеву. Из његове радионице изашао је дивни мраморни споменик подигнут Великом Милошу 1886. године у Такову. Његове су израде стубови и степенице Народне банке Србије. Међутим, крајем деведесетих година овог века Михаило М. Чебинац одустаје од мермерних и гранитних производа и започиње производњу земљаних фарби. Фабрика је радила само годину дана. Пре тога је 1892. године направио парни млин и радио на њему до 1900. године. Од краља Петра I Карађорђевића и његове владе добио је концесију руда за овај део Србије па је 1904. године отворио први рудник угља „Јарандо“ у Баљевцу, са 400 неквалификованих рудара – копача, углавном сељака из тог краја. Руда је транспортована запрежним колима до Краљева, онда до Крагујевца, док није направљена железничка пруга до Краљева 1910. године. Цена транспорта до железнице била је висока за 60 километара волујског транспорта од Баљевца до Краљева. Његово предузеће се звало „Индустријско-рударска предузећа Мијаило М. Чебинац Краљево“. Чебинац је био власник овог предузећа све до 1924. године, када се повукао у пензију и живео у Краљеву до 1941. године. Умро је у 87. години и сахрањен је на Старом гробљу у Краљеву.³²

Трећи пример индустријализације у Краљеву можемо видети на примеру фамилије Кнежевић (Никола) и Радовановић (Исидор). На простору данашње „Кисикане“ у Рибници постојало је предузеће „Кнежевић–Радовановић“, које је обележило примену модерних технологија тог доба у Краљеву, парне машине у погону млина и стругаре, као и производњу електричне струје и њено коришћење у погону млина, стругаре и првог осветљења града Краљева (1904). На овом простору ово предузеће имало је у једном комплексу стругару и млин. Предузеће је основано 1892. године. Прво су имали две шумске стругаре на води и то: једну с Палигорићем, ортачки, на Гвоздацу у државној шуми и једну,

³¹ Марија Краљ, „Фирма Богдановић и Весић – Фабриканти пољопривредних справа“, *Наша прошлост* 19 (2020) 55–65.

³² Бранко Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електросрбије“ Краљево*, Краљево 1994, 480.

сопствену, у Сокољи у државној шуми. Млин је имао капацитет од 500 тона годишње и био је главни снабдевач војске. У 1912. години израђен је нови вишеспратни модерни млин који је са седам дуплих ваљака и једним паром каменова могао да самеле знатно више брашна. Ово је било ретко архитектонско решење и здање приказано у разгледницама старог Краљево. Ортаци су имали и воденицу код ресторана „Мошин гај“. Решили су 1902. године да ову воденицу претворе у електричну централу. Јачина водне турбине у централу је била 55 КС, док је генератор био трофазни са 50 херца, 50 kVA и с производним напоном 3 x 2100 волта. Они струју доводе до стругара за напајање електричног мотора и тако добијају електрични погон стругаре. Те године одлучили су да струју преведу преко Ибра. Далековод је ишао од Мошиног гаја до „Млина“, а затим до „Дуда“ и право преко Ибра до две трафостанице поред улице Четврти краљевачки батаљон. С овом струјом био је осветљен пословни простор ове фирме у граду (данас простор код Хале спорта), Трг Краљево, локали и надлештва у центру града, као и станови у улицама IX краљевачки батаљон, Топлице Милана, Милоша Великог и Омладинској. Краљево је било међу првим осветљеним градовима Србије. Млин и електрична централа у Рибници изгорели су 1920. године. Краљево тек 1928. године добија већу централу, која је заменила дотадашњу мању из 1902. године.³³

Четврти привредни објект Краљево јесте Матарушка Бања. Она је пуштена у рад 1899. године. Међу најзначајнијим личностима које су томе допринеле јесу прота Саватије Божић, порезник Милутин Веснић и трговац, велепоседник и индустријалац Живко Буњак. Сам протојереј ставрофор Саватије Божић (1859–1960) са својом породицом, супругом и седморо деце (четири инжењера и један лекар), високостваралачки и интелектуално обележили су Краљево и Србију.³⁴ Не мање, али у друштвеној сфери, учинили су то високи интелектуалци Веснићи – Миленко и Милутин, и Мулитинов син Радослав.³⁵ Миленко Веснић био је први доктор права међу Србима на Минхенском универзитету 1888. године.

Краљево је у то доба имало национални значај за производњу меса (војска), пекмеза и других производа. Носилац овог посла у Карановцу/Краљеву од 1836. године до краја Другог светског рата била је породица Буњак (Задруга „Буњак и синови“). Своје производе су и извозили у већим количинама.³⁶

Србија је, скоро до краја 19. века, веома лоше стајала у погледу квалитета и броја путева. Дуго су то били путеви добијени крчењем шуме, тзв. крченици. Људи су путовали пешке или на коњу. Растојање између насеља мерило се бројем сати хода човека или коња. Слична ситуација је била у Карановцу и

³³ Б. Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електросрбије“ Краљево*.

³⁴ Новак Недић, „Делима повезао два века протојереј ставрофор Саватије Ј. Божић (1859–1960)“, *Жички благовесник* (Епархија Жичка 2017).

³⁵ Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*.

³⁶ Ж. Буњак, *Породични албум*.

околини. Најбољи пут је био од Карановца до Чачка. Средином 19. века постојала је жеља да се изгради пут Карановац–Рашка. Дуго је постојао спор око трасе. Најзад је, 1883. године, почела градња која је завршена 1886. године. Теретни транспорт одвијао се низ реку Ибар и Рибницу. У вароши Карановац дуго је постојала скела за прелазак преко Ибра. При крунисању краља Милана 19. априла 1882. године, краљ је прешао Ибар преко лепог дрвеног моста на путу Карановац–Трстеник, који је направљен 1874. године. Мост се налазио на Ибру, на стотинак метара од данашњег гвоздено-бетонског моста у Краљеву. Био је то стари дрвени мост. Касније, 1887. године, постављен је и понтонски (покретни) мост, који је обезбеђивала војска. Стари дрвени мост је при повлачењу српске војске 1915. године био оштећен. Нови дрвени мост су на истом месту изградили Аустријанци 1916–1917. године, тј. за време Првог светског рата. Практично, путни саобраћај је био на почетку развоја у Србији и у Карановцу, а већ је стигла железница. Од свечаног отварања српске пруге Београд–Ниш, 22. августа 1884. године, до првог доласка железнице у Краљево, 21. новембра 1910. године, прошло је више од 26 година. Наиме, пруга најближа Краљеву, у Крагујевцу, предата је у јавни саобраћај за превоз путника 1. јануара 1887. године а 1. марта исте године за превоз робе. За Краљевчане је ово био велики искорак у свет. Међутим, за робну размену и даље је постојао проблем. Колски транспорт од Краљева до Крагујевца (као једини могући) био је веома захтеван за већу количину робе, и по броју ангажованих људи, и по броју кола са животињском вучом, што је цену транспорта чинило високом, а робу неконкурентном на домаћем и међународном тржишту. У наредном периоду било је много проблема (политичких, међународних, ратних, смене династија и сл.) око реализације мреже српске железнице. Друго приближавање железнице Краљеву правцем уз Западну Мораву према Нишу дешава се тек 15. јуна 1909. године, по завршетку пруге Сталаћ–Крушевац, а затим је 21. маја 1910. године пуштена у саобраћај пруга Крушевац – Трстеник – Врњачка Бања. На крају, 21. новембра 1910. године, пуштена је у саобраћај пруга Врњачка Бања – Краљево, за путнички саобраћај, а 4. децембра 1910. године за теретни саобраћај. Пруга Краљево–Чачак пуштена је у саобраћај 20. марта 1911. године. Деоница пруге Чачак–Ужице пуштена је у саобраћај 20. августа 1912. године. Практично трансверзални западноморавски железнички правац узаног колосека Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Врњачка Бања – Краљево – Чачак – Пожега – Ужице грађен је од 1907. до 1912. године. Овим је Краљево добило једну комплетну железничку везу с пругом Београд–Ниш и даљу везу према Западној Србији, приближавајући се Босни и Херцеговини. Није завршена пруга Крагујевац–Краљево, а није ни започета градња пруге Краљево–Рашка. Долазе Балкански ратови и Први светски рат, градња железничке мреже се одлаже за времена после Првог светског рата.³⁷

³⁷ М. Матијевић, *Век железнице у Краљеву 1910–2010*.

Још једна светла тачка у овом периоду у Краљеву било је отварање Гимназије 1909. године, одобрено Указом краља Петра I Карађорђевића.

На крају овог рада, немогуће је заобићи почетак европске и светске каријере инжењера Добривоја Божића из Краљева, који је поднео патентну пријаву 4. новембра 1913. године у Немачкој за Управљачки вентил возне кочнице, за коју ће добити одобрење после Првог светског рата.³⁸

³⁸ Добривоје С. Божић – Изумитељ савременог система кочења воза, ур. Новак Недић, Драган Петровић и Милан Бижић, Краљево 2016, 254; Новак Недић, „Добривоје Божић (1886–1967)“, у: *Живот и дело српских научника*, ур. Владан Д. Ђорђевић, Београд 2020, 169–204.

Novak NEDIĆ

**TECHNICAL DEVELOPMENT OF KARANOVAC/KRALJEVO
IN RESTORED SERBIA UNTIL 1914**

Summary

With the Serbian Revolution (the First Serbian Uprising, Hadži Prodan's rebellion, and Second Serbian Uprising), Karanovac, formerly a very small Turkish town at the very mouth of the Ibar river in the West Morava, became the military and administrative centre of the Serbian liberators. In mid-July 1815, Karanovac was finally freed from the Turkish rule and Miloš Obrenović gradually took over power. This marked the beginning of a new Serbian epoch in the development of Karanovac. The first stage lasted until Serbia became autonomous (1830–1833), i.e. until it obtained the status of the Principality and Prince Miloš Obrenović was granted hereditary rights. In this period of limited Serbian freedom and administration, with the presence of Turks with their property, in Karanovac, which was destroyed twice, a new urban core began to emerge around the new church built of solid material by Prince Miloš for Orthodox citizens. The post office and the customs office were opened. Refugees from the Sjenica-Pešter plateau, Stari Vlah, Kosovo and other places come to Karanovac, and the population grew rapidly. The elementary school was still not built. The second stage of Karanovac's development unfolded in the Principality of Serbia and lasted until Serbia gained independence in 1878. During this period, Karanovac was developing according to a new urban concept described as "a circular square with perpendicularly intersected streets". The city's core expanded with the construction of the Spiritual Centre and the administrative building. New Serbian refugees were arriving from Serbian regions under the Ottoman Empire, i.e. Old Serbia. Trade, crafts and the number of landowners expanded rapidly. A beautiful two-storey building was built for the needs of schools in the *çarşı* centre. Despite the persistent demands of more prominent residents, Karanovac did not get a high school. However, as influential families became stronger and their family organisations grew into family cooperatives that operated and traded in the north, they became aware that there was no progress without secondary and higher education. They sent their children to grammar schools in Serbia (Kragujevac, Čačak, etc.), and abroad, to the north, to attend higher education. The educated elite of Karanovac and Serbia was thus created. They had the desire to engage in the development of new, more rational jobs and modern production in the fields of agriculture, forestry, industry, etc., i.e. the economic development of Serbia. In this process, they encountered two highly limiting factors – the utmost underdevelopment of the road network and the inevitability of the Turkish-Serbian War (Javor War). After Serbia became independent in 1878 and with the organisation of the socio-economic system of Serbia headed by the King in 1882, a new successful

development stage began for Karanovac. Another reason for the accelerated development was the fact that King Milan became the godfather of the city and Karanovac got a new name – Kraljevo. The Karanovac citizens thus got rid of the burden of their name that reminded them of the Turks, while at the same time they were part of the trend of restoration of the Serbian royal medieval state (Žiča's importance was restored and it became the bishopric seat). Three high schools were later built in Kraljevo – an agricultural school, a forestry school and a gymnasium. Higher education was still obtained abroad. Educated Serbs from abroad also came to help Serbia's development, with the desire that all Serbs lived in the same country. The Serbian road and railway network was being developed, as well as Kraljevo and its surroundings (Čačak, Kragujevac, Raška, Kruševac). The development of the mechanical industry in Kraljevo also began, but unsuccessfully. The transfer of agricultural techniques (mechanisation) was carried out, and new varieties and species were introduced. Agricultural products such as flour, meat, meat products, jam, prunes, etc. were being intensively produced, and export was on the rise. As transport developed, the export of agricultural products and livestock also grew. A new technique of motor propulsion based on water and steam energy, and later electricity, arrived in Serbia. Kraljevo was one of the pioneers in electricity production and electrification (1903), and the development of spa tourism (1899). However, three inevitable wars in the early 20th century – the two Balkan Wars and the First World War, in which Serbia participated as a leader, interrupted the vigorous development of Serbia, including Kraljevo. The new era of the city took place only after the First World War, i.e. after 1920.

Keywords: Karanovac, Old Kraljevo, education, schools, technique and technology, industry, important families and persons.